

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

*Віктор Прокопчук**

Доля Дмитра Богацького: від голови Кам'янець-Подільського наукового товариства ВУАН до «ворога народу»

У статті висвітлено життєвий шлях, педагогічну та наукову діяльність подолянина, викладача кількох кам'янецьких вишів, науковця, протягом 1926–1928 рр. — голови Кам'янець-Подільського наукового товариства Всеукраїнської академії наук Дмитра Олександровича Богацького, репресованого у справі «Спілки визволення України».

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, наукове товариство, Всеукраїнська академія наук, дослідження, репресії.

Мартиролог борців за незалежність буде неповним, якщо не долучити до нього ім'я справжнього патріота України, палкого прихильника й популяризатора національної ідеї подолянина Дмитра Олександровича Богацького.

* *Прокопчук В.С.* — доктор історичних наук, професор, директор Наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка.

Глава родини, священник Олександр Григорович Богацький, хоча і походив із Чернігівщини, але все життя прожив на Поділлі. З 1882 р. обслуговував Купинську, а згодом — Грицівську парафію на Кам'янещині¹. У 1894 р. отримав сан протоієрея і був переведений до Нестерівців². Нестеровецька парафія була однією з найбільших і знаних у Подільській єпархії. Тут 42 роки чесної служби віддав нестерівчанам отець Матвій — дід Михайла Коцюбинського, упорядкував церковне господарство, одним із перших розпочав навчання сільських дітей у церковно-парафіяльній школі³. Примножував традиції попередників і отець Олександр. Зі своєю великою сім'єю (з матушкою Ганною дали життя 16 дітям) трудився на двадцятип'ятигектарному полі, що в Поповій долині, неподалік залізниці, подавав приклад благочестя, високої моралі, турботи про дітей.

Високо цінуючи знання, батьки прагнули дати ґрунтовну освіту всім дітям. Десятеро вцілілих хлопчиків і дівчаток пройшли єпархіальні училища, Подільську духовну семінарію. Дехто здобув і вищу освіту. Павло закінчив офіцерську школу у Вільно, став підпоручиком⁴, а згодом — журналістом, літератором, ученим. Микола пройшов повний курс Санкт-Петербурзької духовної академії, служив помічником інспектора Кишинівської та Кам'янець-Подільської духовних семінарій⁵. Григорій навчався у Варшавському університеті, брав активну участь у діяльності української земляцької громади, її драмгуртка, працював у різних державних установах УНР, редколегіях журна-

¹ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. Н. И. Яворовского. – Каменец-Подольский, 1895. – Вып. 7. – С. 492, 479.

² Нині село Нестерівці Дунаєвецького району Хмельницької області.

³ Труды Подольского церковного историко-археологического общества / Под ред. Е. Сецинского и Н. Яворовского. – Каменец-Подольский, 1911. – Вып. 11. – С. 27.

⁴ Енциклопедія української діаспори. – К.; Нью-Йорк; Чикаго; Мельбурн, 1995. – Т. 4: Австралія, Азія, Африка. – С. 45.

⁵ Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО), ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-30428, арк. 156–158.

лу «Село», газети «Вісті», поділяв погляди соціалістів-федералістів⁶. У 1921 р. на педкурсах у Кам'янці-Подільському навчався Михайло. Педагогами стали доньки Ліда та Олена.

Виховані в дусі поваги до національних традицій Богацькі швидко прийняли ідею української незалежності, пропагували її. А коли настав час практично втілювати цю ідею в життя, кожен посів своє місце в шерензі борців. Павло Богацький з Микитою Шаповалом видавали в Києві журнал «Українська хата», гуртували навколо нього й публікували твори В. Винниченка, М. Вороного, М. Євшана, Г. Журби, О. Коваленка, О. Кобилянської, Б. Лепкого, О. Олеся, М. Рильського, П. Тичини, Г. Чуприни, С. Черкасенка.

У 1914 р. Павло Олександрович був заарештований і засланий до Наримського краю. У квітні 1917 р. секретарював на першому Українському конгресі. Як військовий, очолив київську столичну міліцію, 1919 р. — Кіш охорони республіканського ладу. У Кам'янці-Подільському працював архіваріусом новоствореного українського державного університету. В еміграції, у соціологічному інституті М. Грушевського, здобув докторський ступінь, став літературознавцем, активним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка⁷.

У 1922 р. чекісти стратили Бориса і Ліду «за участь у петлюрівських організаціях»⁸. Учителька Могилівської початкової школи, що біля Дунаївців, Лідія Олександрівна входила до дунаєвецької «Просвіти», в 1919 р. — до просвітницького гуртка українських галицьких вояків, пропагувала книгу, українську пісню⁹. І цього виявилось достатньо, щоб засудити її до смертної кари. Та ж «участь у петлюрівських організаціях» була причиною арешту братів Михайла, Миколи, Дмитра. У 1929 р. репресій зазнала вчителька Дунаєвецької школи фабрично-за-

⁶ ДАХО, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-30340, т. 1, арк. 13.

⁷ Див.: Прокопчук В.С. Павло Богацький — повернення в Україну / Віктор Прокопчук // Вільна Думка. — Австралія, 2000. — Ч. 1, 2. — С. 14, 15.

⁸ ДАХО, ф. Р-61936, оп. 12, спр. П-18562, арк. 4.

⁹ Завальнюк О.М. Українська Галицька Армія на Поділлі / О. М. Завальнюк, С. В. Олійник. — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 106.

водського навчання при «Дунсукно» Олена Олександрівна Богацька¹⁰.

Яскравий слід на терені освіти, науки і краєзнавства залишив старший син Богацьких Дмитро. Народився він 10 лютого 1882 р. у Купині. Навчався в Кам'янець-Подільській духовній семінарії, потім — на природничому факультеті Дерптського університету, який закінчив у 1909 р.

Деякий час давав приватні уроки. У 1911–1913 рр. відбував військову повинність. З початку війни і аж до 1918 р. служив санітаром Червоного Хреста¹¹.

1918 р. оселився в Києві, працював перекладачем газети «Останні вісті», а пізніше — у Бюро української преси¹².

Як тільки столицю захопили денікінці, виїхав на Поділля, до Нестерівців, і жив там до грудня 1920 р., виїжджаючи до Кам'янця-Подільського лише в пошуках роботи та необхідних книг. У 1920 р. був вперше заарештований радянськими органами в справі брата Павла, якого розшукували чекісти¹³.

У грудні 1920 р. переїхав до Кам'янця-Подільського, спочатку працював помічником завідувача земельного відділу міського комунгоспу. Одночасно читав географію і природничі науки в школі для дорослих. У 1921 р. викладав ботаніку на педкурсах, 1922 р. був обраний асистентом кафедри етнології новоствореного сільськогосподарського інституту. У 1924 р. читав лекції на робфаці Сільськогосподарського інституту, педкурсах та в школі для дорослих, згодом реорганізованій у лісову профшколу.

За Дмитром Олександровичем закріпився авторитет одного з чільних природознавців-дослідників. Він брав участь у підготовці статуту Товариства любителів і дослідників природи, активно проводив дослідницьку роботу. Тому був висунутий до складу ініціативної групи з 10 осіб (професори Полонський, Храчевич, Неселовський, краєзнавці Сіцинський, Філь, Зборовець, Недужий та інші), яка на пропозицію наукового співробітника

¹⁰ ДАХО, ф. р. 6193, оп. 12, спр. П-19094, арк. 1.

¹¹ Там само, спр. П-18562, арк. 4.

¹² Там само, арк. 8.

¹³ Там само, арк. 4.

ВУАН¹⁴, професора П. В. Клименка готувала проект статуту і відкриття Наукового товариства ВУАН у Кам'янці-Подільському.

У складі колективу науковців йому випало завідувати природничо-математичною секцією, бути заступником голови, скарбником і тривалий час очолювати Товариство. Якщо перший тимчасовий керівник проф. В. П. Храневич головував у Товаристві з 2 червня по 26 липня 1925 р. — менше двох місяців, проф. О. М. Полонський — півроку, то Дмитро Олександрович — протягом 1926–1928 рр.¹⁵ Він не лише вів спільні засідання, а й координував роботу краєзнавчої, історико-філологічної, педагогічної і соціально-економічної секцій, очолював редакційну комісію «Записок», перший том яких побачив світ 1928 р., часто виступав з науковими доповідями, повідомленнями, публікувався в наукових виданнях. Вже 5 липня 1925 р. першу доповідь присвятив порівнянню рослинності Криму й Поділля і здивував навіть фахівців умінням аналізувати, порівнювати, узагальнювати, підтримувати дискусійний характер наукових засідань¹⁶. Його дослідження природи Кам'янецьчини мали як пізнавальне, так і прикладне значення.

Дмитро Олександрович залучав до роботи в науковому товаристві не тільки науковців Кам'янця-Подільського, а й краєзнавців інших округів. На 1 січня 1928 р. з 97 членів 35 представляли периферію — Тульчинщину, Проскурівщину, Кам'янецьчину. Активно співпрацювали з Товариством педагоги Голозубинецької сільськогосподарської профшколи, що на Дунаєвеччині, її директор Михайло Іванович Котляренко¹⁷.

Однак працювати ставало все важче. Прес репресій — ідеологічних і фізичних — немилосердно затискував будь-яку ініціативу і творчість. Ішов пошук ворогів і в навчальних закладах. Була заарештована і звинувачена в контрреволюційній діяльності група викладачів та учнів педкурсів Інституту на-

¹⁴ ДАХО, ф. р. 6193, оп. 12, спр. П-18562, арк. 5 зв.

¹⁵ Записки Кам'янець-Подільського наукового товариства ВУАН. – Кам'янець на Поділлі, 1928. – Т. I. – С. 94.

¹⁶ Там само. – С. 98.

¹⁷ Там само. – С. 94, 95.

родної освіти. Численні комісії вивчали становище в лісовій профшколі, виявляючи небажаних радянській владі осіб. У 1929 р. одна із них визнала Д. О. Богацького таким, «що веде агітацію серед учнів, завжди відстоює ретельно тих учнів, стосовно яких з ініціативи осередку ЛКСМУ та старостату ставилося питання про виключення зі школи як соціально чужого елементу», й рекомендувала звільнити з роботи¹⁸.

Це звільнення в матеріальному відношенні було не особливо відчутним, бо з 1927 р. Дмитро Олександрович викладав курс кристалографії й мінералогії в хімічному технікумі. Гнітила атмосфера підозри і недовіри. Все частіше в «Червоному кордоні» піддавалися критиці представники наукової інтелігенції, в тому числі — члени Наукового товариства ВУАН, яке він очолював. З початком арештів у справі «Спілки визволення України», зокрема Ю. Й. Сіцинського, Ю. П. Філя, Є. Г. Кондрацького та інших, Товариство припинило діяльність.

31 січня 1930 р. був заарештований і Дмитро Олександрович. У цей день уповноважений особливого відділу 23-го прикордонного загону ДПУ Бріччі провів перший допит. «В антирадянських організаціях, у білій, петлюрівській і польській арміях ніколи не служив і ніяких посад не займав», — намагався розвіяти непорозуміння Дмитро Олександрович¹⁹. Однак відчув, що йому задалегідь підготовлено цілий пакет звинувачень.

Основні з них — соціальне походження, перебування за кордоном братів Павла та Георгія із сім'ями, розстріл молодших брата і сестри «за належність до контрреволюційної організації». Йому приписувалася ініціатива створення наукового товариства, «в яке ввійшла шовіністично налаштована інтелігенція з контрреволюційним минулим», і яке «поширювало вузьконаціоналістичні ідеї, готувало кадри для боротьби з Радвладою». Д. О. Богацький обвинувачувався також у зв'язках із членами «СВУ» Ю. П. Філем і Ю. Й. Сіцинським, через яких нібито «вів боротьбу проти прийому в Товариство комуністів, підтримував зв'язки з правими колами ВУАН». Водночас він,

¹⁸ ДАХО, ф. р. 6193, оп. 12, спр. П-18562, арк. 18, 19.

¹⁹ Там само, арк. 5.

начебто, «мав зв'язки зі студентським підпіллям хімічного технікуму», підтримував в Кам'янецькій лісопрофшколі «дітей позбавленців-куркулів», ігноруючи при цьому «учнів з пролетарського середовища»²⁰.

Другий протокол допиту від 1 лютого 1930 р. наповнений інформацією, яка засвідчує рівновагу Дмитра Олександровича, його спробу спростувати надумані звинувачення. Він твердив: «На кам'янецькі педагогічні курси я вступив викладачем ботаніки в 1921 академічному році. Під час весняного триместру декілька учнів цих курсів були арештовані і розстріляні у зв'язку з викриттям контрреволюційної організації. Скільки учнів було арештовано і скільки було розстріляно, не пам'ятаю, у мене лекцій не було»²¹.

Шукав контраргументів щодо інших звинувачень: «Що послужило причиною виключення мене з лісової профшколи, я не знаю, оскільки в офіційному повідомленні було вказано, що звільнений із-за перевантаження роботою». Намагався доказати абсолютну непричетність до літературного гуртка хімічного технікуму, заперечити покази студента Маркотенка, який під тиском слідчого вказав, що мав зустрічі з Д. О. Богацьким у липні 1928 р. в парку та згодом, у січні 1929 р., у магазині Фрайберга (при чому Маркотенко заявив, що під час останньої зустрічі «на прощання він (Д. О. Богацький. – В. П.) порадив мені дотримуватися обережності та конспірації»)²². Закликав слідчого оцінити характер діяльності наукового товариства за протоколами, які «велися досить акуратно і можуть дати прекрасні докази того, що ні найменшого відтінку шовінізму не було і бути не могло, оскільки я абсолютно не поділяю ніяких шовіністичних ідей»²³.

Однак часу в співробітників ДПУ на тривале слідство не було — потужний карний механізм «дотягував» справу сфабрикованої «Спілки визволення України», готував харківське

²⁰ ДАХО, ф. р. 6193, оп. 12, спр. П-18562, арк. 21.

²¹ Там само, арк. 8.

²² Там само, арк. 16.

²³ Там само, арк. 5.

судилище, яке мало застрашити інтелігенцію, яка протистояла більшовицькому тоталітаризму, запроваджуваному під виглядом «пролетарської демократії».

І хоч Д. О. Богацький «винним себе не визнав», все ж уповноважений Бріччі за погодженням з начальником особливого відділу Гросманом в обвинувальному висновку запропонував направити справу на розгляд судової трійки при колегії ДПУ «з клопотанням про ув'язнення Богацького Дмитра Олександровича в концтабір строком на вісім років». З висновком погодилися заступник начальника загону О. Євгенєв і начальник Кам'янецького 23-го прикордонного загону ДПУ О. Грозний (Сафес)²⁴.

25 лютого 1930 р. судова трійка колегії ДПУ постановила: «Богацького Дмитра Олександровича — ув'язнити в концтабір строком на п'ять років, рахуючи строк з 30 січня 1930 року»²⁵.

Вдома, по вулиці Училищній, 12, залишилася старенька мати. А шлях її старшого неодруженого 48-річного сина простелився у безвість...

Родина Богацьких заслуговує не лише на повернення на скрижалі історії. Богацькі мають посісти почесне місце в іконостасі видатних українських постатей, борців за втілення в практику українського державотворення національної ідеї. Було б правильно назвати ім'ям Богацьких вулицю в с. Нестерівці на Дунаєвеччині, відкрити експозиції у нестеровецькому та дунаєвечькому музеях, видати в Україні праці Павла Богацького, а на приміщенні музею, де протягом 1925–1929 рр. базувалося Кам'янець-Подільське наукове товариство ВУАН, встановити меморіальну дошку, яка б увічнила подвиг подвижників-краєзнавців Поділля та їхнього голови — Дмитра Олександровича Богацького.

**Прокопчук В. Судьба Дмитрия Богацкого: от председателя
Каменец-Подольского научного общества ВУАН
до «врага народа».**

В статье освещается жизненный путь, педагогическая и научная деятельность подолянина, преподавателя нескольких каменецких ву-

²⁴ ДАХО, ф. р. 6193, оп. 12, спр. П-18562, арк. 22.

²⁵ Там само, арк. 27.

зов, ученого, на протязенні 1926–1928 гг. — председателя Каменец-Подольского научного общества Всеукраинской академии наук Дмитрия Александровича Богацкого, репрессированного по делу «Союза освобождения Украины».

Ключевые слова: Каменец-Подольский, научное общество, Всеукраинская академия наук, исследования, репрессии.

Prokopchuk V. The fate of Dmytro Bogatsky from the head of Kamyanets-Podilsky Society AUAS to the «enemy of the people».

The article reveals a life road, pedagogical and scientific activity of Podillia's teacher of several Kamyanets' higher educational establishments, a scientist, the head of Kamyanets-Podilsky scientific society of the Academy of Sciences of Ukraine Dmytro Oleksandrovych Bogatsky, who was repressed in connection with the case of «The Union of liberation of Ukraine».

Key words: Kamyanets-Podilsky, scientific society, the Academy of Sciences of Ukraine, research, repression.

*Олександр Потильчак**

**Ігор Борисович Шумський (1898–1974):
сходінками службової кар'єри
керівника УПВІ НКВС Української РСР**

На підставі невідомих дослідникам документів з особової справи І. Б. Шумського, інших матеріалів із фондів ГДА МВС України здійснено спробу історично-біографічної реконструкції життєвого шляху та службової кар'єри людини, яка у 1945–1950 рр. очолювала Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) Української РСР.

Ключові слова: Ігор Борисович Шумський, Народний комісаріат внутрішніх справ Української РСР, Управління у справах військовополонених та інтернованих.

У січні 1945 р. наказом тодішнього наркома внутрішніх справ СРСР Л. П. Берії існуючий до цього у складі НКВС УРСР

* *Потильчак О.В.* — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрую джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.